

Pritz Pál

Európa és Magyarország 1914–1945*

A történetírás is egyfajta kollektív emlékezet. A történész munkája ugyan a tudomány mai, sok szempontból tudásiparrá vált világában is leginkább egyéni teljesítmény, ám messze nem lehet önkényes. Az egyéni publikációk a szakirodalom vájta mederből építkeznek, és abba épülnek bele, tehát a kollektív emlékezet részeként fogalmazódnak meg. Ám míg az egyéni emlékezet – figyelmeztetnek a bölcsek – akkor lehet csak valóban pontos, amikor már a lényegtelen emlékek kihullottak elménkből, addig a historikus számára a katasztrofális véget jelzi a memória megroggyanása, mert témájában minden addig felhalmozott ismeretet birtokolnia kell. A fogas kérdés mindig az, hogy ebből a hatalmas anyagból miként kell és lehet a megadott szűk terjedelemben elférő, *újat adó* mondanivalónkat összegezni?

Az *Európa és Magyarország* témája nyilvánvalóan egyetemes. A végtelenségbe való elveszést elkerülendő tehát el kell döntenünk, hogy mi is az iránytűnk?

Polübiosz a Római Birodalom és az akkori egyetemes világ történetéből a politikai intézmények és a katonai szervezetek történetére összpontosította előadását. A középkorban Szent Ágoston Isten államáról értekezett, a földinek és az éginek az ellentétével operált. A tőlünk már nem is oly távoli Hegel nézőpontja is lényegében hasonló: hogyan halad az ember, a természetnek és a transzcendens Istennek alávetett ember a szabadság tudatáig.¹

A 20. századi egyetemes história szenvedésözönének világában, az első világháború őskatasztrófája közben és nyomán kitereltesedett tömegtársadalom embere a demokráciáért vívta és szakadatlanul ma is azért vívja a harcát.

Még az állagőrző liberális gróf Tisza Istvánnak sem volt semmi kétsége a tekintetben, hogy „a demokrácia felé haladunk.” „Csak” azt a feltételt szabta, hogy arra akkor kerüljön sor, „amikor a tömegnek is van már minősége.”²

Aztán majd a forradalmak bukása után a nemzetének – nota bene a maga felfogása szerinti nemzetének – sorsát jobbító gróf Bethlen István is a demokrácia hívének vallotta magát.

---

* A Politikatörténeti Intézetben 2012. december 11-én tartott előadás szerkesztett szövege.

¹ Az ívet Benedetto Croce komponálta meg *A történelem mint az egyetemesnek a története. Az „egyetemes történelem” kritikája* c., 1913-ban készült, először németül 1915-ben megjelent írásában. In: Gyurgyák János – Kisantal Tamás: *Történetelmélet* I-II. köt. Osiris, Bp., 2006. II. köt. 421.

² Tisza István: *A választójog és az ipari munkások*. In: *Tisza István Összes Művei*. I. köt. 209. Idézi Tókéczki László: *Tisza István a magyar politikában. Kommentár*, 2011. 5. sz.

Ám a két háború közötti Európában, abban az időben, amikor a világ első helyen utolsó ízben figyel a mi kontinensünkre, úgy alakultak a dolgok, hogy a demokrácia jelszava ugyan rengetegszer szerepelt a közéletben, érdemes lehetett arra hivatkozni, esetenként annak tógájában is tetszelegni, ám ténylegesen a demokratáknak többnyire csak vert pozíció jutott. A liberalizmus akkori totális csődjének árnyékában, a szélsőségek korában nem is lehetett ez másként.

*

A zseniális Thomas Mann a nagy háború kirobbanása előtti utolsó békeévben kísérelte el feleségét abba svájci tudószanatóriumba, s kezdte írni a *Varázshegy* ígézetében azt a külső cselekményében roppant egyszerű, belső vonulataiban pedig végtelenül gazdag nagyregényét, amelynek középpontjában – Szikora János rendezésének hangsúlyaitól merőben különbözően – egészen bizonyosan a demokratikus/humanista eszmeiséget védelmező Lodovico Settembrini és az azt opponáló (egyébként köztudottan Georg Lukacs/alias Lukács Györgyről megmintázott) Leo Naphta vívja egymással szellemi csatáját.

Majd évtizedet vitt el a regényfolyam megkomponálása, s mire 1923-ban a mű elhagyta a nyomdát Adolf Hitler totális diktatúrára törő mozgalma már kinyújtja kezét a hatalomért. Európa keleti felén pedig százalmas roncsként éli utolsó hónapjait az az ember, akinek mozgalma (kiváltképpen mivel 1917 októberében – kinek káprázatos, kinek vérfagyasztó módon – a hatalom birtokába jutott) azt ígérte, hogy a demokrácia messze több lesz a politikai váltógazdaság világánál. A nép hatalmát jövendőlte a hétköznapokban is, olyan hatalmat, amely életének minőségét teszi valóban emberivé. Ezzel szemben már az Alkotmányozó Gyűlés sok szempontból érthető, ám messze nem szükségszerű szétkergetése abba az irányba viszi a dolgokat, hogy a nép hatalma helyett egy bürokratikus elit rendezkedjen be több mint hét évtizedre.³

E hatalom árnyoldalairól – leginkább bukása okán – világszerte könyvtárnyi irodalom keletkezett és hízik-hízik, ám minimális distinkcióval is belátható, hogy a manapság unos-untig emlegetett dolgokkal szemben minimum két óriási, az emberiség javát szolgáló cselekedetét is számba kell venni.

Roppant nehéz eldönteni, vajon melyik is volt a nagyobb tett. Hiszen az egyik azért hatalmas súlyú, mert egyszerűen emberiséget megmentő jelentőségű. Mert bármennyire is sok ország, nemzet együttes erőfeszítésének az eredménye, bármennyire is rengeteget számított az Amerikai Egyesült Államok szinte kimeríthetetlen anyagi-technikai erejének hasznosítása, mégis a földi létben megismételhetetlen, egyszeri életek millióinak áldozata kellett ahhoz (és a Szovjetunió leginkább ezt adta), hogy az emberi nem megmeneküljön attól a rémálomtól, amelyet a német nemzeti szocializmus akart az akkor még központi jelentőségű Európára ráerőltetni.

---

³ Krausz Tamás: *Lenin. Társadalomelméleti rekonstrukció*. Napvilág, Bp., 2009.

Adolf Hitler birodalmával szemben mind a brit Winston Churchill, mind az amerikai Delano Roosevelt – mindketten virtigli demokraták – kristályántisztán látták és tudták, hogy hol a helyük.

A sztálini Szovjetunió oldalán.

A Szovjetunió másik világméretű tette a létező kapitalista világ széles tömegek számára élhetőbbé formálásában mutatható ki. Az eredeti szándék természetesen messze nem ez, hanem a világforradalom volt. És bár így az elgondolás bizonyosan merő utópia, ám az, hogy Nyugat-Európa fejlett országainak némelyikében a polgárság kezéből kicsússzon a hatalom, annak az esélye aligha vitatható. A szociáldemokrata pártok hatalomra jutását a moszkvai mumus nem csekély mértékben fermentálta. Aztán a történelem grimasza/paradoxona, hogy ezekben az országokban sok vonatkozásban több valósul meg a nagy álomból, mint ott, ahol a munkásosztály nevében gyakorolják a hatalmat.

*

Magyarországon a polgári demokratikus forradalom ilyen-olyan okokból jórészt, ám messze nem kizárólagosan elkerülhetetlen bukása után 133 napra a bolsevik minta szerint mennek a dolgok. Annak bukása után aligha lehetett kétséges, hogy az ellenforradalom világa köszönt be. Az igaz kérdés az volt, hogy a rendteremtés mennyi véráldozattal jár, s a hatalom kiknek a kezében ölt majd tartós formát.

A kívánsággondolkodás csapdájában nem kevesek fejében, a történelmi realitásokban ellenben komolyan nem merülhetett fel annak a lehetősége, hogy olyan polgári demokrácia legyen akkor hazánkban, amelyben a szociáldemokráciának jut korábbi súlyának megfelelő szerep. Belpolitikailag azért nem lehetett ilyesmit megtenni, mert a korabeli magyar társadalom pontosan tudta, hogy a proletárdiktatúrát zömében a szociáldemokraták üzemeltették. Az emigrációból visszaérkezett vezetőinek álma azért sem valósulhatott meg, mert az antantnak sem ereje sem kedve nem volt egy ilyen berendezkedéshez támaszt adni. A nevezetes Clerk-misszió ugyan annyit elért, hogy Horthy Miklós hadserege messze visszafogottabban viselkedjen a fővárosban, mint tette azt a vidéken, valamint a szélkakas Friedrich István kormánya adja át helyét Huszár Károly koncentrációs kormányának, ám még messze nem dőlt el az a kérdés, hogy a keresztény középosztály (élén Horthy Miklóssal, s közvetlen mögötte Gömbös Gyulával) katonai diktatúrával hódítja meg a hatalmat vagy pedig a nagybirtok és a nagytőke állítja vissza uralmát, de természetesen már nem Tisza István módján.⁴ Tehát legyen a választójog a korábbinál lényegesen szélesebb (ám a Friedrich-kormány

---

⁴ Már Thomas Sakmyster Horthy Miklósról készített életrajzában található utalás arra, hogy Clerk elutazása után sem nyugodott bele Horthy Miklós a katonai diktatúra megvalósíthatatlanságába. (Thomas Sakmyster: *Admirális fehér lovon. Horthy Miklós, 1918–1944*. Helikon, Bp., 2001, 51–52.) Az amerikai szerző által említett dokumentumokat magyarul publikáló forrásközlés: Pritz Pál: *Horthy Miklós és a katonai diktatúra*. In: *Történelmi Szemle*, 2011/1. 127–139.

választójogi rendeleténél lényegesen szűkebb), de egészében a liberalizmusból jóval kevesebb legyen, mint az Tisza István országában volt.

A küzdelemből közismerten ez utóbbi felfogás került ki győztesen.

*

Bethlen Istvánnak a demokratikus jövővel szemben Tisza Istvánéval hasonló volt a kikötése. Ő úgy fogalmazott, hogy az ne jelentse az – úgymond – „nyers” tömegek uralmát. Mert – érvelése szerint – „ahol a tömegek uralma vált úrrá az egész nemzet felett, az pusztulásnak van kitéve.”⁵ Az épületes eszmefuttatásra 1922. március első felében került sor. Abban a helyzetben, amikor az ellenforradalmi rendszeren belüli hatalmi harc még továbbra sem dőlt el, ám az igen, hogy a nyers tömegeknek semmiféle beleszólása nincs és nem is lesz ennek a nemes küzdelemnek a kimenetelébe. Hiszen már hónapok óta érvényben volt az 1921: III. tc., a rendtörvény, amelynek hatálya alatt akár halállal is lehetett büntetni azt, aki a nyers tömegek uralmát akarta volna előmozdítani. Decemberben pedig a Peyer Károllyal megkötött paktum azt garantálta, hogy az ipari munkásság csak az ellenforradalmi törvénykezés kalodájában törekszik élete jobbítására. Lássunk tehát világosan: amikor a miniszterelnök a „nyers” tömegektől óvta magát és nemzetét, akkor csupán azt a feladványt kellett megoldaniuk, hogy miképpen tudnak a rendszer alaptörvényében, az 1920: I. tc.-ben kényszerűen vállalt hurokból kibújni.

Annak értelmében ugyanis még a nemzetgyűlés mandátumának lejártá előtt új választójogi törvényt kellett volna alkotni, amit nem tudtak megtenni; s így az alaptörvény értelmében a felnőtt lakosság 74%-ának jogot adó miniszterelnöki rendelet alapján kellett honatyákat választatni.⁶ Márpedig így kellett alkotmányosan

---

⁵ „Mi demokráciát akarunk, de nem a nyers tömegek uralmát. Mert azok az országok, ahol a tömegek uralma vált úrrá az egész nemzet felett, az pusztulásnak vannak szánva. A történelem arra tanít minket. hogy ahol ma szájas Kleonok, a szájas suszterek váltak úrrá a nemzetek felett és a nemzet legjobbjait, a Perikleseket száműzésre ítélték, azokban az országokban a hanyatlás korszaka, vagy a cézárok despotizmusa, vagy barbárok betörése következett. Nálunk is a Károlyi Mihályék uralmát Tisza István gróf meggyilkoltatása és azután a barbárok betörése követte, azoknak a barbároknak betörése, akik az országot darabokra osztották és minket szegénységbe süllyesztettek. Mi tehát demokráciát akarunk, de a magyar intelligencia vezetése mellett, tekintet nélkül arra, hogy a múltban milyen pártkülönbségek voltak köztünk...” Bethlen István beszéde 1922. március 11-én Miskolcon a kormánypárt nagygyűlésén. In: *Gróf Bethlen István beszédei és írásai*. I-II. Genius, Bp., 1933. II. köt. 374. Vö. Ormos Mária: *Bethlen koncepciója az olasz-magyar követségről (1927–1931)*. In: Lackó Miklós (szerk.): *A két világháború közötti Magyarországról*. Kossuth, Bp., 1984, 101.

⁶ Ugyanis a 13./3./bek. kimondta, hogy „a kormányzó köteles az új nemzetgyűlés összehívása iránt már a feloszlató rendeletben akként rendelkezni, hogy a nemzetgyűlés az alkotandó új választójogi törvény alapján, ha pedig az addig megalkotva nem lenne, a jelenlegi nemzetgyűlés összeüléseire alapul szolgáló választójog alapján, legkésőbb a feloszlástól számított három hónapon belül összeülhessen.”

eljárni, mert 1922. február 16., a nemzetgyűlés mandátumának utolsó napja az új választójogi törvény megszületése nélkül érkezett el.

Ha szabad folyást engednek a törvénynek, akkor a parlamentben továbbra is nagy tömegben maradnak a csizmás képviselők, az ország egy radikális földreformot tető alá hozó agrárdemokrácia felé halad.

Bethlen István szerint ez bizony nyers, tehát a nemzetet romba döntő demokrácia lett volna. A miniszterelnök jól ismerte a történelemnek azt a természetét, amely a joggal szemben a hatalmat preferálja. Ezért megcsináltatja a komédiát. A kormányzó elnökletével tartott alkotmányügyi bizottság alkotmányosnak mondja a kormány alkotmányellenes eljárását.⁷

Mivel a miniszterelnök államférfi volt, ezért jól látta, hogy a hatalom akkor is szilárdan a kezükben marad, ha csupán 16-17%-kal viszik le a választásra jogosultak körét. Tehát nem 38%-kal, vagyis a Vázsonyi-féle törvény mintája szerint intézkednek. A nyílt szavazás olyannyira bevált intézményét azonban vidéken vissza kellett hozni.

Szóval a 245 képviselői helyből 199 sorsáról nyílt jellemességgel lehetett/kellett dönteni.⁸

Ezzel ugyan Magyarország frontálisan szembe ment a korabeli Európával, miközben Bethlen (szemben Gömbös Gyulával és talpasai népes táborával) nagyon jól tudta, hogy a győztesek Európájába való beilleszkedés országa számára létkövetelmény.

Ám a miniszterelnök azt is tudta, hogy a kontinens a győztesek és a legyőzöttek világa, és a győzteseket is számtalan ellentét feszíti. Tehát van bizonyos mozgástere. Annyi bizonyosan, hogy az igazodó lépések fedezékében bizonyos határig a nem szalonképes dolgokat elnézzék. És a kormányfő azt is tudta, hogy a korszak vibrálóan ideges, a bizonytalanságok tömkelegével átszőtt világában a győztesek szemében elsőbbsége volt a berendezkedés *stabilitásának* a berendezkedés *milyenségével* szemben. Feltételezve természetesen bizonyos minimumot.

A minimumot pedig a bethleni Magyarország bőven teljesítette. Hiszen erre az országra messze nem volt igaz – állította bár kontraproduktívan Jászi Oszkár az ellenkezőjét –, hogy olyan emberhez lett volna hasonlítható, akinek részben kioperálták az agyát.⁹ Valóban fájdalmasan sokan elmentek, ám a zöm itthon marad.

⁷ Romsics Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz*. Magyarságtudományi Intézet, Bp., 1991. 145–146.

⁸ Mindennek nyomán a Képviselőházban a nagy- és középbirtokosok aránya az 1922–1926-os ciklusban 15%-ról 20%-ra, majd a következőben 23%-ra növekedett. És ennek következtében a parasztbirtokosok aránya 15%-ról 7%-ra, majd 3%-ra zsugorodott. Így születik meg az a kormánypárt, amely az egész korszakban – az 1939-es megbicsaklást gyorsan kiküszöbölve – leválthatatlan lesz.

⁹ „Magyarország ma egy olyan lényhez hasonló, akinek agyát részben kiirtották: öntudata elhomályosult, s az intelligenciát alacsonyabb reflextevékenységek szorították ki...” In: Jászi Oszkár: *Magyar kálvária, magyar föltámadás*. Bécsi Magyar Kiadó, Bécs, 1920. Az új magyar nyelvű kiadás: Magyar Hírlap Könyvek, 1989., 156, 157. Idézi Ormos Mária: *Agyműtét, 1919. Magyar kérdőjelek a 20. század elején. Múltunk*, 2010. 3. sz. 46. – A témát reális látásmóddal tárgyalta Frank Tibor: *A Horthy-korszak kulturális teljesítménye* című

Bár a Korrobori népe nem született meg,¹⁰ itt maradt, osztozott a magyarság sorsában a zsidóság nagy tömege. Mint ahogy itt élt, zömében tovább asszimilálódóan a németség is. Közte az a Krenmüller Cécile/alias Tormay Cecile is, akit Szabó Dezső a nem létező szellemi Zalaegerszegre internáltatta volna. És bár az író mostanában ismét emelkedő ázsiójú munkássága valóban inkább kárt, mint hasznot hozott honunkra, annyit azonban mégsem, hogy Árpád apánk „verecsei strapájának” értelmét el kellene vitatnunk.¹¹

A lényeg tehát az, hogy az otthon maradtak segítsége, tehetsége, szorgalma, élni akarása révén Bethlen országot teremthetett a romokból. Ami bizony nagy teljesítmény volt.

A számok nyelvén szólva: a magyar gazdaság a nyugat-európai országok átlagos szintjét a legjobban 1913-ban közelítette meg. Ez 60,4%-ot jelentett. A legutóbbi rendszerváltáskor, 1990-ben 37,6%-on álltunk. Az első világháború után az említett 60,4%-ról 52,6%-ra csúsztuk vissza. Innen már 1929-re 57,1%-ra kapaszkodtunk vissza, majd a nagy gazdasági válság pörölycsapásait kiheverve 1939-ben 58,3%-on álltunk.

Mindezt a korabeli viszonyokhoz képest egyáltalán nem rossz éves növekedéssel produkálta a gazdaság. A számokkal való visszaélést elkerülendő egymás mellé kell tenni az 1913-as és az 1920-as kiindulópontot. Nos, az első esetben 1939-ig 1,2%, az utóbbi esetben 2,7% az éves átlagos növekedési ütem.¹² És tegyük hozzá: ha a fent lévők együttese jobban teljesít, még jobb lehetett volna. Mert a Bethlen-kormány bizony lazán, pazarlóan bánt a keservesen megtermelt pénzzel. Popovics Sándor, az MNB elnöke – például – az 1929-ben újra jelentkező deficit okát abban jelölte meg, hogy a kormány nem tartja megfelelő ellenőrzés alatt a tárcákat. A kormányfő pedig „*nagyon félvállról veszi a kormányzást, tudatlan a közgazdasági és pénzügyi kérdésekben, tehetségtelen emberekkel veszi magát körül, mert azt hiszi, ezek kisebb kárt okozhatnak a kormányban, mint ha ellenzékben vannak.*” Imrédy Béla, az MNB fiatal igazgatóhelyettese is a kormány felelőtlen pénzügyi politikájáról, pazarlásáról panaszkodott írásban és szóban.¹³

---

előadásában 2012. november 15-én az MTA II. Osztálya Horthy-korszakról tartott tudományos ülészekán.

¹⁰ Ady Endre: *Korrobori. Nyugat*, 1924. 1. sz.

¹¹ Szabó Dezső: *Levél Tormay Szécsilnek*. In: *Uő: Egyenes úton*. I-II. köt. Püski, Bp., 2003. I. köt. 323–327.

¹² Tomka Béla: *Gazdasági változások és a fogyasztás alakulása a huszadik századi Magyarországon*. In: Gyáni Gábor – Pritz Pál – Romsics Ignác – Szarka László – Tomka Béla: *A mi 20. századunk*. Komp-Press, Korunk, Kolozsvár, 2011, 101–179. A számsorok helye: 168.

¹³ Pogány Ágnes az MTA II. Osztályának 2012. november 15-én a Horthy-korszakkal kapcsolatos újabb kutatási eredményekről rendezett ülészekon elhangzott előadásában idézte ezeket. Részletesebben ld. *A Jacobsson-jelentés, avagy a fuldokló úszóleckéje. Magyarország állampénzügyei a gazdasági válság küszöbén*. In: Halmos Károly, Klement Judit, Pogány Ágnes, Tomka Béla (szerk.) *A felhalmozás míve. Tanulmányok Kövér György tiszteletére*, Századvég, Bp., 2009. 411–442. Az idézet helye: 413. Imrédy Béla bírálatáról az olvasó az alábbi helyeken tájékozódhat részletesebben: *A fizetési mérleg problémája. Magyar Szemle*, 1927. 3. sz., *Produktivitás és fizetési mérleg*. Különlényomat a *Közgazdasági Szemléből*,

Tehát bizony visszaütött Bethlen demokrácia-felfogása. A demokrácia intézményrendszere joggal bírálható gyakori körülményeskedése, lassúsága okán, ám az ilyen rendszerekben – a pluralizmus, az ellenőrök szabad játékából adódóan – nincs szükség a Bethlen által is gyakorolt pazarló, a társadalom szerkezetét rongáló praktikákra.

A Tisza által igényelt minőség elérésének, a Bethlen által emlegetett nyersesség meghaladásának *ad calandes graecas* volt csak esélye. Mert kutatóhelyeken vannak, ám a történelemben nincsenek laboratóriumok. Az uralkodó osztályok sem laboratóriumi zárt térben, hanem a történelem való világában, elkerülhetetlen kudarcok árán tanulták meg a hatalomgyakorlást, a kormányzás művészetét.

*

A harmincas évek Európájában mind több helyen éppen nem a demokratikus, hanem a merőben antidemokratikus, diktatórikus berendezkedések tökéletesítésétől várják a jobb világot, s annak keretében a versailles-i békerendszer totális felforgatásának sikerét. Itthon a Teleki, majd még inkább Bethlen által kiépített korlátozott parlamentáris rendszert is, csak úgy lehetett megvédeni, ha a kormányfő visszalép, s a pártelnöki posztról igyekszik a dolgokat befolyásolni.

„El kellett mennem, mert egy olyan gyűlölethullám vesz körül engem és rajtam keresztül az egész rezsimet – vallja be Bethlen –, hogy ha tovább a helyemen maradok ... rövid időn belül elsöpört volna nemcsak engem... hanem az egész rendszert.”¹⁴ A nagy tetterővel megérkező Gömbös Gyula programjában az általánosan titkos választójog bevezetése is ott szerepelt.

Gömbös kísérlete történeti leírásában lehetnek még nyitott kérdések, ám a lényegét illetően bizonyosan nincs mit vitatkozni. Aki vezérkultusz kiépítésén fáradozott, milliós tömegpártba akart lelket lehelni, tömegsajtóval, a rádió eszközével „lelki diktatúrát” akart teremteni, aki a lélekharangot becsületes kézzel akarta megkongatni a szociáldemokrácia felett, aki úgy gondolta, hogy „a lelkek koncentrációján keresztül úgyis megszületik önmagától az a magyar társadalom együttérzésén nyugvó hatalmas lelki diktatúra, amely a magyar lelkek megerősödését fogja jelenteni”, az a nyers demokráciától riadozó bethleni rendszert is bizonyosan a múlt rekvizitumai közé úzte volna.¹⁵

Budapest, 1928. Az MNB Közgazdasági, tanulmányi és statisztikai osztályának vezetőjeként, Popovics megbízásából 1929 áprilisára Imrédy nem publikált tanulmányt készített *A tőkeképződés akadályai* címmel, s abban még szókimondóbban bírálja a kormány gazdaságpolitikáját. (Megtalálható a Magyar Országos Levéltárban a PM K 278. 6. csomó, 32. tételben). Az Országos Kaszinóban Teleki Pál felkérésére tartott előadása ellenben megjelent. (*Tőkebehozatal és nemzetközi pénzügyi kapcsolatok*. In: *Az Országos Kaszinó Évkönyve az 1928. évről*. Bp., 1929. 200–226.) – A gazdag, további kutatásokat segítő dokumentációért Pogány Ágnesnek őszinte köszönetet mondok.

¹⁴ Márkus László: *A Károlyi Gyula kormány kül- és belpolitikája*. Akadémiai, Bp., 1968, 98–99.

¹⁵ Kónya Sándor: *Gömbös kísérlete totális fasiszta diktatúra megteremtésére Magyarországon*. Akadémiai, Bp., 1968, 54., 51–52. – A munka történelemszemlélete a hatvanas éveket tükrözi, de adatgazdagsága révén természetesen jól használható.

Miközben a kormányfőben és csapatában valóban volt indulat hajtotta igény egy szociálisan igazságosabb társadalom megteremtésére. Ezt érezték meg a népi írók, akik naivan azt hitték, hogy az e téren való együttgondolkodás alapja lehet az áldatlan állapotok enyhítésének

„Hétfő. Reggelire kenyér, zöldhagyma. Délben lebbencsleves. Este üres krumplifőzelék. Kedd. Reggelire kenyér, zöldhagyma. Délen lebbencsleves. Este puliszka kis tejjel. Szerda. Reggel kenyér, zöldpaprika...”¹⁶ – ez volt sok dolgos vidéki ember étrendje, amelyen a Gömbös-kormány érdemben nem tudott változtatni. De legalább diktatúras kísérlete sem járt eredménnyel.

Külpolitikája ellenben sikeresebb volt. Amit erről sok kortársa és a későbbi (másfajta ideológia vezérelte) történetírás, történeti publicisztika állított, az a múlt görbe tükre. Nem Gömbös az, aki a kancellár Hitler meglátogatásával legitimálja a Führert, mert azt két héttel előtte a négyhatalmi paktum parafálásával a demokratikus nagyhatalmak igencsak megtettek. És bár a direktóriumból akkor nem lett tartós együttműködés, azért jó tudni, hogy ez lesz az előképe az 1938. szeptemberi, Csehszlovákiát megcsönkítő müncheni paktumnak.

A korabeli magyar külpolitika sikeresen jár *tojástáncot* az egymással akkoron ugyancsak díszharmonizáló Berlin és Róma között. Az 1934. évi római jegyzőkönyvek instrumentuma is magyar diplomáciai siker. Hiszen Mussolini nem csak lenyeli a békát, hogy Gömbös ellenállása miatt nem tud Béccsel és Budapesttel politikai blokkban egyesülni, hanem jelentős mennyiségű magyar búza megvásárlásával enyhíti a magyar mezőgazdaság értékesítési gondját. Belpolitikai gáncsoskodás volt az az állítás, hogy Budapest elárulta az osztrák függetlenséget. A jegyzőkönyvekkel a lehetséges mértékig éppen hogy védte azt.¹⁷

*

Ezekben az esztendőben Thomas Mann már régen emigránsként Svájcban éli az életét, 1936 végén a csehszlovák állam ad neki állampolgárságot. A dokumentumra mozgásszabadsága érdekében, ha úgy tetszik gyakorlati okokból volt szüksége. Németségét ez csöppet sem korlátozta, hiszen büszke öntudattal mondhatta: „Ahol én vagyok, ott van Németország.” Így érkezett 1937 januárjában hazánkba, hogy a Zeneakadémián tartson előadást, felolvasóestet. Erre az alkalomra született meg a mi zseninknek, József Attilának a mai köztudatból sem teljesen kifakult verse. A

¹⁶ *Éjszakai beszélgetés Zilahy Lajossal. Új Látóhatár*, (München) 1959. július–augusztus, 253. (Idézi Lackó Miklós: *Az új szellemi front történetéhez*. In: Uő: *Válságok – választások*. Kossuth, Bp., 1975, 126–127.) – „Tudnunk kell – fűzi emlékező szavaihoz Zilahy Lajos –, hogy mindez olyan években történt, amikor a lapok három arisztokrata botrányt szellőztettek. Az egyik százezer pengős lóverseny, a másik egy montecarlói rulett s a harmadik egy bécsi kártyaveszteség volt. Ez utóbbi esetben a megbízható és megbízhatatlan hírek arról tudtak, hogy Festetich György herceg a bécsi Jockey Clubban egyetlen éjszakán öt és félmillió pengőt veszített el *gin rummy*-n.” Uo. 253–254.

¹⁷ Pritz Pál: *Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején 1932-1936*. Akadémiai, Bp. 1982.

rögtönzésekben is tökéleteset alkotó költő ekkor már – ugyancsak felkérésre – megírta a *Levegőt* című versét. Thomas Mannt üdvözlő verse is csupa komorság.

Nagy szükségük van egymásra, hiszen egymás nélkül sötétben vagyunk. Az emberiségen – egyértelműen utalva a magyar külpolitika számára oly fontos Németországra és Olaszországra is – több „szörny-állam iszonyata rág”. Ezért borzadózva kell kérdeznünk: „mi lesz még, honnan uszulkanánk új ordas eszmék.” Költeménye megírásakor mindebből következően attól is kellett tartania, hogy Thomas Manntól maholnap már Németországon kívül is elvonhatják a szót – „meddig lesz hely, hol fölolvashatol?” –, ám a villám nem itt csapott le: az ügyészség megtiltotta az üdvözlő vers felolvasását. Főleg az utolsó strófa – József Attila Thomas Mannban a fehérek közt egy európaikat látott – miatt.

A magyar–német viszonyt sok minden terhelte. A hazai politika nem akarta a revíziós program potenciálisan leghatékonyabb segítőjét még ilyen, számára nemhogy nem fontos, hanem inkább irritáló eseménnyel is terhelni.

*

A Zeneakadémián tehát József Attila verse ezen az estén nem hangzott el, ám az emigráns Thomas Mann szereplése népes publikum előtt mégis lezajlott, cseppet sem javítva a magyar–német viszonyt. A feszültségek azonban nem voltak akkorák, hogy megfojtsák a Hitler fejében a következő év áprilisában formálódó tervet.

1938 márciusában ismeretesen Németország sikeresen kebelezte be Ausztriát, s az idővel versenyt futó, mert korai halálától rettegő Führer rögvést Csehszlovákia szétzúzására vett irányt. Már áprilisban felötlött benne, hogy az agresszióban Magyarországnak kitüntetetten fontos szerepet ad. A plánumot 1938 augusztusában Kielben tárta Horthy Miklós elé. A korabeli Magyarország ugyan nagyon szívesen vette volna az északi szomszéd államnak a térképről való eltűnését, ám az államfő és népes kísérete akkor józan realizmust mutatva kitért a britekkel való végzetes szembekerülés kockázatát felrajzoló német ajánlat elől. A kikoszarás a nemzetiszocialista vezetőkben tovább növelte a magyarokkal szembeni ellenszenvet, ám annak nem lett akkora tüze, amely elemésztette volna az 1938. október 2-i első bécsi döntést.

A jelentős területi változást a brit Premier két ízben, nyilvánosan jogszerűnek ismerte el.

A higgadtan mérlegelő történész mégis azt mondja, hogy rossz útra fordult a magyar külpolitika, amikor a Führer területi ajándékait fogadta el. A közvéleményt történetietlen lenne elmarasztalni. Még akkor is, ha tudjuk, Németh László számos alkalommal ajánlotta a kivárára épülő, a belpolitikai reformokra összpontosító politikát. Az ostoba honfibu táplálta hatalmas revíziós lármában az ő szava is elveszett. Ám az elit tudta, tudnia kellett volna, hogy a történeti jogcímnek a súlya pehelynél is könnyebb az érdekek, az érdekütközések súlyához képest. Tudnia kellett, hogy a területi változásokért előbb-útóbb nagy árat kell fizetni.

Történelmi útja, trianoni tragédiája, geopolitikai adottságai folytán Magyarország természetesen nem kerülhette el, hogy a második világháborúban Németország

oldalán álljon. Ám annak hogyanját és mikéntjét a mi szempontunkból még végzetesebbé tették a ki nem használt lehetőségek, majd a Szovjetunió *akkor és úgy* történt megtámadása. A csehszlovák kormány ajánlata birtokában megvolt a lehetőség az első bécsi döntés csapdájának elkerülésére,¹⁸ a második bécsi döntésnél lett volna lehetőség Moszkvának a döntőbírák közé hívására.

Miért nem fogadták el a kudarcba fulladt komáromi tárgyalások nyomán megérkezett csehszlovák ajánlatot? Azt az ajánlatot, amely a városok kivételével lényegében mindannak a területnek az átadására vonatkozott, amelyet azután majd az első bécsi döntés tartalmaz? Miért nem ötlött fel a gondolat, hogy döntőbíróknak hívják meg Bécsbe a Szovjetuniót. Megtehették volna, hiszen 1939. augusztus 23-tól a Molotov–Ribbentrop–paktumtól zengett, háborgott a nyugati világ. Lengyelország sorsát az pecsételte meg nem sokkal később, hogy területén Hitler Sztálinnal megosztott.

Mindezzel tehát az mondjuk, hogy a magyar politika súlyosan kényszerpályás útján is voltak lehetőségek, melyeket emberi gyengeségből szalasztottak el. Az első bécsi döntésre még lehetett mentség az arra alapot nyújtó 1938. szeptember 28-i, Nagy-Britannia és Franciaország által is aláírt müncheni paktum. Történetietlen lenne utalni arra, hogy a második világháború győztesei majd eleve érvénytelennek nyilvánítják azt a dokumentumot, amelyet közülük két hatalom is kézjegyével látott el. Ám a második bécsi döntést, már attól a Németországtól fogadják el, amellyel akkoron már Nagy-Britannia élet-halál harcát vívja.

Ez a politika bizony szerencsejáték volt. Nem a történész utólagos bölcsessége mondatja ezeket a szavakat. A hatalom védte bensőségben élő kortárs Gratz Gusztáv már a második világháború alatt is így fogalmazott, a füstölgő romok láttán pedig 1945 után is természetesen kitarzott. És említhetjük Szabó Dezsőt is, akire aligha lehetett bármifajta idegenszívűséget ráfogni. 1939 januárjában ő – az első bécsi döntés elfogadását is helytelenítve – így ír Imrédy Béla miniszterelnökhöz: „...inkább maradjon Erdély még egy ideig mostani állapotában, mintsem úgy szerezzük vissza, mint a Felvidéket, pláne magyar vér árán! Nekünk már nincs egy csepp elfolyatni való magyar vérünk se ... Kímélni a magyar vért minden esetben, minden nehézségek dacára, még az átmeneti szenvedéseket is vállalva: semleges, semleges, semleges lenni: ez az egyetlen magyar kötelesség!”¹⁹

Ezt a kötelességet a fent lévők – Teleki Pál és szűk köre kivételével – nem ismerték. És ő sem rendelkezett elegendő erővel, hogy a második bécsi döntés elfogadása, Észak-Erdély visszatérte elől kitérjen. 1941 áprilisában pedig, amikor villogni kezdett a zsákutca felirat (ezen azt kell érteni, hogy a Németországgal életre-halálra folyó háborút folytató Nagy-Britannia nem volt hajlandó semmiféle olyan magyar lépést tolerálni, amely – akarva-akaratlan – a németeket erősítette), akkor nem volt ereje az országot az útról visszafordítani.

Az életét ellenben – kétségbeesett figyelmeztetés gyanánt – feláldozta.

*

¹⁸ Sallai Gergely: *Az első bécsi döntés*. Osiris, Bp., 2002.

¹⁹ Uo. 73.

A zsidótörvények polgári jogegyenlőségbe vágott sebének súlyával mérhető annak a magyar társadalom szerkezetét roncsoló, korrupciós hatása, a mentális viszonyok rohasztása. És ez a negyedik ilyen törvény okán bizony a Kállay-kormány egyébként sok szempontból értékelendő politikájának szaldóját is alaposan lerontja.

Sir Anthony Eden brit külügyminiszter 1943. március derekán elismeri: „Magyarországnak minden délkelet-európai csatlósnál nagyobb mértékben sikerült függetlenségét megőriznie.” A britek hajlandóak lennének ennek hatására kedvezőbb politikára, ám az hajótörést szenved Moszkva kemény elutasításán. „A szovjet kormány úgy véli – válaszolja Molotov –, hogy azért a fegyveres segítségért, amelyet Magyarország Németországnak nyújtott, valamint azokért a gyilkosságokért és erőszakos cselekményekért, fosztogatásokért és gyalázatosságokért, amelyeket a megszállt területeken követtek el, a felelősséget nemcsak a magyar kormánynak kell viselnie, hanem nagyobb vagy kisebb mértékben a magyar népnek is.”²⁰

És amikor Ivan Majszkij külügyi népbiztoshelyettes 1944 elején a jövő világot rajzolja, akkor abban így látja hazánk sorsát. „A Szovjetunió nem érdekelt erős Magyarország létrehozásában... a Szovjetunió politikájának Magyarországgal kapcsolatban arra kell korlátozódnia, hogy megőrizze a magyar államot, de lehetőség szerint szűkítse területét a néprajzi elvet szigorúan követve. Azokban az esetekben, ha az adott elv alkalmazásában valamilyen kétség merül fel, a kérdést Magyarország ellenére kell megoldani...”²¹

Kállay Miklós lidérces álma az volt, hogy háborús vereség nyomán a magyar állam kriptáján a címerpajzsot lefelé kell majd fordítani.²² Amikor Majszkij azt írta, hogy a szovjet politikának meg kell őriznie a magyar államot, akkor érezhetően egy olyan belső vita konklúzióját fogalmazza meg, amely másik végpontján a tagköztársasági lét mérlegelése szerepelhetett.

*

A múlt iránt érdeklődő ember messze nem azonos kíváncsisággal firtatja a letűnt korok eseményeit, igényesebbjei azok folyamatait. Nem vitás, hogy a 20. századi história kitüntetetten nagy periódusa ez a negyedszázad.

Indokolt tehát, hogy megkíséreljük a mérhetetlenül sok szenvedésözön értelmét – amelyen természetesen nem valamiféle racionális üzenetet, hanem a történelem folyamatát befolyásoló hatást értjük – megfogalmazni.

Nos, Francis Fukuyama nevezetes, *A történelem vége és az utolsó ember* című munkájával azt állította, hogy a szovjet típusú rendszerek bukásával az emberiséget

²⁰ Juhász Gyula: *Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban*. Kossuth, Bp., 1978.

²¹ I. M. Majszkij feljegyzése „a jövő világ kívánatos alapelveiről”. Ford. és közreadja Baráth Magdolna. *Külpolitika*, 1996. 3–4. sz. 157–184.

²² Kállay Miklós: *Magyarország miniszterelnöke voltam. 1942–1944*. I-II. köt. Európa–História, Bp., 1991.

nagy szerencse érte. Elérkezett a *demokratikus liberalizmus* korának egyetemessé válásához. Ez által a történelem addigi hatalmas katasztrófáinak okai kiküszöbölődtek, a történelemnek ebben az értelemben vége lett.

A gondolat magva messze nem új. Georg Wilhelm Friedrich Hegel Bonaparte Napóleon Poroszországot 1806-ban tönkre verő jénai csatájával vélte a történelem végének bekövetkeztét, hiszen a polgári liberális Franciaország küldte ezzel a győzelemmel az európai feudalizmus bástyáját a sírba. 1848-ban pedig a *Kommunista kiáltvány* szerzői mondtak annyiban hasonlót, hogy ők a proletárforradalom győzelmétől remélték az emberiség előtörténetének végét, az igazi történelem elkezdődését.

A történelem egyiket sem igazolta-igazolja, ám a szélsőségek korának bukása nem csupán a demokratikus rend győzelmét hozta meg számos országban. A kommunista mozgalomban az Olasz Kommunista Párt vezetője, Palmiro Togliatti fogalmazta meg először a népi demokratikus átalakulás programját. Azt a programot, amely akkor érdemben segítette a fasizmus legyőzését. Manapság nagy divat hangsúlyozni, hogy a német nemzeti szocializmus merőben különbözött az olasz fasizmustól. Így visszatekintve természetesen jól láthatóak a markáns különbségek. Ám nem szerencsés, ha a különbségtevés elmosza annak valóságosságát, hogy azok, akik Hitler és szövetségesei ellen harcoltak, azok számára nem a különbség, hanem a lényeg volt a lényeg. És ennek a küzdelemnek a harcosai bizony nagyon szem előtt tartották azt a tényt, hogy a szélsőjobboldali totális rendszerek a kapitalizmus talaján jöttek létre. Ezért is akarták azt, hogy a győzelem utáni új világ demokráciája minőségileg legyen más a korábbi polgári demokráciáknál.

Ezek a törekvések a legvilágosabban Olaszországban mutatkoztak meg. Széles körök várták el az új demokráciától, hogy az a lakosság gazdasági és szociális törekvéseinek érvényesítési lehetőségét is megteremtse. Az 1946 második felétől 1947 végéig üléselő alkotmányozó gyűlés munkája nyomán született meg 1948. január 1-jén a lényegében ma is hatályos alkotmány. Ez kimondja, hogy a demokratikus köztársaság „a munkán alapszik”.

A kommunisták csak 12 szavazattal maradtak alul a javaslatukkal, hogy az alkotmányban a „dolgozó köztársasága” kitétel szerepeljen, de a munka fentiek szerinti beemelése egyes nem marxista szemléletű alkotmányjogászok szerint valójában azt jelenti, hogy ezzel valójában bekerült az alkotmányba a proletariátus emancipációjának marxista célkitűzése.

Aztán az alkotmány deklarálja a munkához való jogot is, amely joggal értelmezhető a teljes foglalkoztatottság követelménye elismeréseként. Vélhetőleg nem érdektelen utalnunk arra, hogy az olasz alkotmánybíróság 1965-ben ennek alapján mondta ki: az alkotmány az államot arra kötelezi, hogy beavatkozzon a gazdaságba a munkahelyek számának növelése érdekében, mert senki nem akadályozhatja meg az állampolgárokat abban, hogy munkához jussanak.²³

Nem kétséges, hogy a Szovjetunió gyakorlata, a hegemóniája alatt kiterbélyesedett un. népi demokráciák népet és demokráciát egyaránt megcsúfoló rendszereinek

---

²³ Köszönettel tartozom Horváth Jenő barátomnak, hogy az olasz történelemben való jártasságával segítséget adott ezen passzusok megfogalmazásához.

históriája alaposan lejáratta a népi demokrácia fogalmát. Ám – vélhetőleg – mindez sem emelt áthághatatlan torlaszt azon törekvések elé, hogy a világkapitalizmus hatalmas erényeit ugyancsak lerontó irdatlan bűnei egyszer a valódi népi demokratikus fejlődés útján legyenek kiküszöbölhetőek.

A bemutatott korszak küzdelmeinek értelmét ebben látjuk.